

ЧАСТИНА ДРУГА

I

О дев'ятій з половиною Степан Радченко вертався з ранкового купання на Дніпрі, а на річку йшов о сьомій і дві години лежав на піску під м'яким сонячним промінням, що поволі обернуло його тіло в брунатний атлас. Такий був припис невхильного, хоч і неписаного, розкладу його часу, що він виробив другого ж дня, як на новому помешканні оселився, і невідступно додержував, позначивши ним початок свого нового життя.

Вперше позбувшись злиднів і гнітючого матеріального неспокою, хлопець був тим часом із свого побуту задоволений, трохи засліплено почувавши себе жвавим деревцем, що може на всякому ґрунті прищепитись. За селянським звичаєм він на літо знову склав кількадесят карбованців, а сам жив просто, випивав уранці дві склянки молока, обідав у нархарчі й увечері перекушував там само без великих розкошів. В хаті не держав і кусника хліба, боячись розвести мишей та тарганів, а ще й інстинктивно здогадуючись, що вживати їжу, як і викидати її, не личить у кімнаті, де працюєш і спиш, і що цивілізація в невпинному поступові створила для цього місця громадського користування, яких вага не однаково зрозуміла для обох процесів, дарма що істотою вони рівновартні.

Єдине, що хлопець собі дозволяв, це курити справді гарний тютюн, не шкодуючи на нього грошей, бо ж коли приятеля неприємно частувати кепськими цигарками, то себе й поготів. Та серйозна праця, що він розпочав улітку, коли кінчились його справи в інституті і він сюди перебрався, заслонила йому всі принадні афіші про найсвітовіші фільми, найславетніших співаків та акторів по театрах, як і про гучні гулянки, що рясно відбувались по садках і на Дніпрі. Він свідомо і задоволено засудив себе на самотність між цими мурами, де єдиною оздобою була миршава пальма в кутку — забуток колишніх власників-панів, що переходила в спадщину кожному наймачеві, нагадуючи йому про сумну минуцність на цьому світі. Під її побляклим гіллям він і провадив над собою систематичну, вперту роботу.

Хлопець спостеріг у собі річ, що видавалася йому вельми дивною і навіть страшною, як він не розумів її справжніх і природних причин. Перший, всіма сторонами блискучий рік праці в інституті, замість додати йому нового знання, здавалось, знищив навіть те, що він із села привіз. Він зненацька відчув, що мозок його вдягнений тільки в нікчемні лахи, і це почуття схвилювало його, будучи для його честі принизливе. І найбільш турбували його проріхи в тій галузі, що інститутської науки не торкалась зовсім, а була його особистою, трохи болючою справою. Література. Вона стала йому близькою і найдорожчою з причин, яких він не мав охоти докладно аналізувати, виправдуючи своє захоплення тією поважною підставою, що знати літературу є перша ознака культурної людини. Від рясного читання на селі він зберіг, щоправда, в пам'яті силу імен, назв та змістів, але все це було подібне на занедбану бібліотеку, де книжки навіть на полиці не поставлено. І він узявся впорядковувати їх у своїй голові так само, як довелося йому колись у сільбудівській книгозбірні.

Вранці скупавшись, з десятої до третьої — читати; потім до п'ятої всякий дріб'язок

— лекції в установах, міняти в бібліотеці книжки, обідати, лежати; тоді дві години — мова, англійська й французька через день, і до десятої — українська література; наприкінці погуляти десь на вулиці чи в садку, повечеряти і з одинадцятої спати до сьомої — такий був розпорядок, що він виконував, як зверхній закон, на небесних скрижалях писаний. Хвилинами, коли щось починало повставати в ньому проти такого клятого життя, він кричав на себе й лаявся останніми словами, добре знаючи, що зрадити раз є зрадити назавжди. Зате коли, погулявши ввечері й проробивши вправи за системою лікаря Анохіна, вкладався спати, почував надзвичайну стрункість своїх думок і ту довершену радість, що про неї вчив Епікур⁴⁸.

За два місяці він проробив стільки матеріалу, скільки може проробити його здібний юнак, що всі сили свої здатен кинути на штурм жаданої фортеці. Утоми майже не почував, щоранку відсвіжуючи свою енергію водою та сонцем, а ввечері вправляючи м'язи ритмічною гімнастикою. Але через кілька тижнів по запровадженні такого режиму він відчув потребу хоч трохи спочивати після праці над мовами і, обміркувавши це бажання на спеціальній нараді, давши висловитись самому собі «за» та «проти», ухвалив: дозволити Степанові Радченкові полежати десять хвилин після мов. І хвилини ці стали найрадіснішим часом дня. Вони випадали між сьомою та восьмою годинами, коли вечір простягає у вікна примарні теплі руки, що спускаються з далеких високостей, підводяться з глибин землі й несуть у хату спокій просторів, нечутно єднаючи душу з полями всесвіту. Втопивши очі в куток кімнати, хлопець споглядав, як розчиняються в мороці речі і стіни зникають у густому синястому сьайві. Десять хвилин такого летаргічного стану — і зненацька він схоплюється, світить електрику, суворо розбиваючи улесливі чари. Розгортаються книжки. Тиша. Раптові нотатки олівцем.

Підтримуваний насиченістю свого розуму, він не почував потреби спілкуватися з людьми, тими далекими фігурами, що з ними часом випадало йому здибатись, їхнє життя здавалось йому тепер до смішного простим і жодної уваги не вартим. Він дичавів у своїй кімнаті, хоч і підносився щодня на вищий щабель культури. Звівши своє життя до механічної дії, хотів бачити її і в інших, стаючи розумніший, ніж це собі варто дозволяти.

Об одинадцятій годині цього дня, якого ранок нічого нового не віщував, стук у двері порушив його заглибленість. Сто чортів! Хто сміє турбувати його в священний час? Але це був тільки лист, що своєю появою здивував його ще більше, ніж непроханий гість. Від кого?! Знизавши плечима, хлопець розірвав конверта. Ах, це поет Вигорський, що його оповідання завіз! Він затремтів, немов ту мить остаточно розв'язувалась доля його життя й доцільність його скаженої праці. Якийсь несподіваний огонь, раптове збентеження змусило його сісти й хапливо переглянути листа, шукаючи потрібних рядків. Ось, ось вони:

« — це прекрасні оповідання, безперечно...» І лист зненацька став йому нецікавий,

48. Епікур (Epicurus; 341 — 270 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, засновник філософсько-етичного вчення епікуреїзму, за яким вищим благом життя є щастя людини.

ніби він зразу ввібрав у себе весь його зміст.

Хлопець кинув його на ліжко й почав ходити по кімнаті, хвилюючись, як людина, що прокинулась від сну в новій обставі. «Це прекрасні оповідання, безперечно», — цими словами співала його душа, і він розумів тепер, що, за оповідання свої забувши, він тільки ними жив і цього несподіваного листа завжди чекав. Поглинувши пекучий підступ радості, він потягнувся й знову взяв листа. Ще раз проти волі спинившись на чудовому рядку всередині, що виступав, здавалось, з усього письма, немов самоцвітною мозаїкою був викладений, хлопець закурив і, недбало відхилившись на стільці, почав читати:

«Я спинився на годинку в Сімеїзі⁴⁹ й згадав, що маю Вам написати. І що нагадало мені, як Ви думаєте? Якась пара проходила, і «він» скаржився на українізацію. Бідолаха аж на курорт привіз свій біль ображеного російського самолюбства. І от я на пошті, а Ви мусите дякувати тому панкові, бо листів я з доброї волі не пишу, це найбільша дурниця, що вигадали люди. Коли бачу вивіску «Пошта і телеграф», то думаю — ось де страшний ворог людськості! Ви ще не знаєте, як радісно забігти десь далеко від знайомих у місцях, де ти всім байдужий, як і всі тобі, і стати тим, чим хочеш бути, і почувати, що ніхто з тебе не правитиме звіту. І уявіть собі — побачити в таку хвилину органи зв'язку! Це суще варварство! Проте честь мені — це першого листа пишу, а сходив уже Кавказ і тепер мандрую пішки південним Кримом, самотній, але страшенно бадьорий. Мій план — обійти ще й західний берег. Я не стомився, та й занадто багато ще роботи. Пишу не про море та лаври! Про місто. А ваші оповідання всі сільські. Це прекрасні оповідання, безперечно, їхні хиби свідчать тільки за перспективи. Я перечитав їх ще в потягу і з Катеринослава розіслав по журналах. Хотілося б, щоб обидва вони з'явилися разом. Це був би неприємний сюрприз для нашої критики, що спеціалізувалась на арії про літературну кризу. Не вмю кінчати листів. Та й писати теж. Вигорський».

Степан раптом підвівся й замислився. Потім мерщій осмикнув сорочку й вискочив на вулицю, стишивши там ходу, щоб не звертати уваги. Дорогою зайшов у кілька книгарень, але журналів там не держали. Як то можна не держати журналів? Він зневажливо йшов далі, але тільки на Володимирській йому пощастило. Який саме він журнал бажає? Геть усі, що вийшли останнього місяця. Хлопець жадібно переглянув їхні змісти й тремтячою рукою відклав два з них. Своє власне ім'я, надруковане поруч інших, так його спантеличило, що він не зразу збагнув, що з тими журналами робити. Потім, опанувавши себе, купив їх і вийшов з книгарні.

Тепер куди? Він сам не міг дорозумітись, що йому ще лишилось хотіти. Гострий спалах хвилювання зліг у ньому солодким спокоєм, тихим, п'янючим туманом. Йому нікуди не хотілось іти, він стояв коло вітрини, силоміць роздивляючись на книжки, а відчуваючи тільки стиснення пальців на папері. І раптом, відсахнувшись від скла, хутко пішов, гнаний пристрасним бажанням сісти десь на самоті й читати, читати свої оповідання без кінця.

49. Сімеїз — курорт в Криму, поблизу Ялти. Розташований на березі Чорного моря.

В садку, де колись гулявся дитячими м'ячами, він забився в затінок і розгорнув свої твори, уважно роздивився на папір та обриси літер, тоді став поволі читати, як малописьменний першу по абетці книжку. Не пізнавши спочатку своїх рядків у новому зовнішньому вигляді, він збентежився, і це почуття поглибилось ще більше, коли нарешті з ними сполучився. Читав, тремтячи від захвату й страху, і те, що був створив, тепер з нього творило нову істоту, даючи спізнати щастя цілковитого з собою злиття, стираючи всяку подвоєність душі на внутрішнє і зовнішнє. Він ставав єдиний та могутній, і коли несподіваний дроз знімався в ньому, то тільки перед власною величчю.

Читав він довго, а ще довше сидів, плетучи невиразні мрії, що раз у раз приводили його до того незаперечного факту, що він став письменником. Якщо він зміг ці оповідання написати, то, річ видима, зможе ще багато їх написати і ще кращих.

Його мрії яснішали, обертаючись у думки. Він спізнавав, що потай, ніколи собі не признаючись, був певний, що момент цей колись настане, і ця певність невидимо керувала його життям. Ще не ставши на першій щабель письменницький, не бачивши своїх творів у друкові, він, проте, вже літературу взявся вивчати, щоб на тому щаблі зміцнитись! Його захоплювали таємничі процеси душі, що знає більше й бачить далі, ніж бідний розум, що часто тільки санкції дає на ухвалені вже постанови, як той англійський король, що царює, не керуючи. І думку про те, що все це могло б і не здійснитись, він приймав, як тінь знеможвленої вже загрози, що по ній не здатний був свого життя навіть уявити. Але думка ця, дарма що знезброєна, була надто жалка, щоб на ній довго спинятись.

По обіді Степан Радченко, вирішивши, що віднині починається зовсім нова доба його життя, поклав розпочати щоденника. Написавши в зшитковій кількох непевних рядків, йому треба було цей початок датувати, але, глянувши на календаря, він з дива забув про написане — сьогодні якраз рік був, як він приїхав до міста! Який же куций він, цей рік! Як він чудно та швидко пролинув! І хлопець постановив уважити за свято цей двічі знаменний день та відзначити його гідною розвагою. Черевики й штани, що вже випнулились на колінах, були ще раз вичищені, хоч чистити їх уранці було одним з правил його суворого розпису. О шостій годині він перемінів комірця, надів піджак і без шапки, як звичайно, вийшов із кімнати.

Вулиця прийняла його тихим передвечірнім шелестом, і його ноги струнко міряли її, налиті пружною міцнотою, мов працювали на нових сталевих пружинах. Хлопець ішов не поспішаючи, визивно піднісши голову на знак вищості, якої свідомість чітко йому в голову вкорінилась, надаючи блиску очам та спокійної розважливості рухам. Самий процес цієї гордої ходи, почуття бездоганної праці кожного коліщатка своєї складної машини давали йому таке п'янюче задоволення, що він не думав навіть за те, куди саме ведуть його ноги.

Зійшовши на Хрещатик⁵⁰, купив газету, сів до столика у відкритому кафе й запитав собі кави з тістечком. З незрозумілою і несподіваною вишуканістю поклавши ногу на

50. Хрещатик — центральна вулиця Києва.

ногу, він ліниво мішав пахучий напій, скося поглядаючи на сотні облич, що пропливали повз ґратки, вбираючи в себе всю різнобарвність та розгін вуличного руху. Потім розгорнув газету на відділі оголошень.

— Ще тістечко, — кинув служниці, що проходила повз. Концерт симфонічних оркестрів в оперовому театрі переконав його найбільше, тому що таких концертів ніколи не чув, і, сівши в автобуса, хоч їхати було тільки два квартали, він дістався Володимирської вулиці. Купивши в касі дорогого — конче дорогого! — квитка, хлопець почав походжати кругойдучим фойє, тішачись видовиськом невинної зміни облич, постав та вбрання. Дивно діяла на нього юрба. Рухливістю й гомоном вона збуджувала йому й так напружені нерви, мов він уперше побачив стількох людей і відчув свою з ними спорідність. Він зазнавав хмільної радості співіснування з своїми подобами, поєднаний з ними спільністю життєвої дії. Тим-то йому хотілось сміятись, коли бачив поруч сміх. Тим-то вся різнота незнайомих створінь була ту мить ближча йому за всіх, кого знав досі.

Заглиблюючись поглядом у гущавину чарівного натовпу, складеного, здавалось, із найкращих представників людського роду, він знайшов жінку. Пожадливо напружуючи зір, проходив крізь прозорість одежі, поширюючи голизну рук та плечей, відчуваючи насолодну пружистість ніг у тонких панчохах, що зникають під хвилястими вигинами сукень. Юрба випаровувала сластість, як розквітле напровесні дерево свої шлюбні пахощі, вона гнітила могутністю чуттєвості, прихованої в глибу цих сотень істот, що були мов вибагливим втіленням одного великого самця й великої самиці з пристрастю, гідною їхнього велетенського тіла.

Концерт він слухав неухважно, погноблений враженням від натовпу. Сам він був ніби законною частиною його, але ні з ким не міг навіть порозмовляти. Образа, що він за свою окремішність почував, його самого дивувала. Безперечно, всі навкруги — то культурні люди, що читають журнали, і багато хто з них за честь мали б познайомитись із талановитим письменником, а тим часом їх поділяє вельми прикра межа, роблячи з нього стороннє тіло, що випадково потрапило всередину добре спрацьованого організму. Ох, якби мати хоч одного знайомого! А так він був ніби дух, може, й довершений, але не здібний попри все бажання причаститись до радощів матеріального буття. Він був самотній, і місяці відлюдних подвигів тепер обертались йому в ганьбу.

В антракті Степан тинявся сумний. Юрба так легко збила йому пиху й так безжурно знищила його, що він починав кінець кінцем шкодувати себе, чіпляючись за уламки високих про себе думок. Зрештою ж не сталося нічого, він просто трохи перехвилювався. Але він — письменник, це річ незаперечна, і всі ці пики дуже мало мусять його турбувати. Серед них, певне, немає нікого іншого, хто спромігся б на друковані твори.

Проте, шукаючи будь-якої ради на свою окремішність, Степан підійшов до столика лотереї-алеґрії, що повлаштовувала в усіх театрах комісія для допомоги дітям. Тут він мав право заговорити хоч би й за гроші, а що лотерея на користь безпритульним не тішилась надто великою увагою публіки, гарненька продавщиця зустріла хлопця

вельми ласково. Квитка? Будь ласка, двадцять копійок. Степан глянув на вино, цукерки, пудру, ножики, шкатулочки й такий інший дріб'язок, готовий належати кожному, хто його виграє, і витягнув із скриньки квитка, що після огляду виявився цілком порожнім.

— Ще візьму, — сказав він.

Але лотерея мала на меті допомагати дітям, а не роздавати кожному охочому по пляшці портвейну за два гривеники.

— Ще один, — не вгавав Степан.

Після четвертого порожнього квитка коло хлопця вже спинилося кілька душ, приваблені прегарним сміхом лотерейниці та постаттю невтомного добродія.

— Та, мабуть, вони всі порожні! — удаючи розпач, промовив молодий письменник після шостого квитка під сміх уже чималого стовпища, якого цікаві погляди він почував на собі з великим задоволенням.

— О, ні, вам просто не щастить... вам щастить, певно, в чомусь іншому, — лукаво відповіла лотерейниця, розливаючи перед хлопцем чари своїх поглядів від імені комісії допомоги.

З дев'ятим квитком він обернувся до глядачів почервонілим від хвилювання обличчям і, розгорнувши, високо підніс його перед себе. Задоволений регіт знявся над юрбою — цей квиток теж був порожній.

Степан переможно глянув на море голів, що скупчилось у проході, гальмуючи рух здивованої публіки, яка теж прилучалась, довідавшись, що отой високий бере вже двадцять третього квитка без жодних наслідків. Десь збоку підпливала блискуча каска пожежника.

— Я беру квитка! — пролунав зненацька жіночий голос, поки Степан у своїй кишені порпався, і маленька дівчина занурила руку в зрадливу скриньку. Вигравши соску, вона вчисто доручила її Степанові під радісний гук та оплески юрби, що поспішала вже посісти місця. Антракт кінчився.

Другий відділ симфонічного концерту хлопець слухав ще неухважніше, ніж перший. Чи то від сорому, чи від зворушення, а обличчя йому пашіло. Безглуздо було клеїти перед людьми такого дурня! І серце його гризла прикрість, то більше, що від п'яти взятих з дому карбованців йому лишилось тільки два срібняки. Соска завдавала йому найбільше прикрості, і він тихенько кинув її під крісло. Хай їй грець! І які, зрештою, наслідки такого марнотратства?

Після концерту Степан зовсім невесело вийшов із оперового театру й спинився коло ганку закурити. Двічі знаменний день його життя кінчався без жодного піднесення.

— Дозвольте припалити, — почув він знайомий голос і побачив дівчину, що взяла разом з ним участь у лотереї.

З невідомої причини він страшенно зрадів і збентежився. Немов побачив кого давно сподіваного, з ким пов'язані найсвітліші надії. І гречно запаливши для дівчини окремого сірника, він пішов поруч неї.

— Уже припалила, — зауважила вона, коли він звернув разом з нею на вул. Леніна.

— Я хочу подякувати вам за подарунка, — мовив Степан, трохи подумавши.

— Прошу! Ссатимете на дозвіллі.

Він глянув на неї, вражений її задержуватим тоном. Мале на зріст — йому якраз під пахви, худеньке, в плескуватому капелюшкові. Хлопець лишився невдоволений, примірявши її до себе, а проте обережно взяв її під руку, коли довелося переходити вулицю. Вона зиркнула спідлоба на юнака, руку свою прибрала й ішла далі своїм чітким, майже військовим кроком.

— Чого ж ви мовчите? — спитала вона, звертаючи в Гімназiальний провулок.

— А як вас звати? — нерішуче спитав Степан.

— А вам яке діло? — суворо відповіла дівчина. — Мене зовуть Зоська, — додала, зласкавившись.

— Зосю... — почав Степан.

— Мене звать Зоська, Зоська, — нетерпляче урвала вона, йдучи до дверей.

Хлопець теж за нею пішов, невиразно сподiваючись, що на сходах темно і він зможе там поцілувати її, хоч цим винагородити себе за прикrostі в театрі й марно потрачені гроші. Але дівчина, мов догадуючись про його бажання, промайнула бiгцем кілька приступок до першого поверху й зашарудiла ключем.

— Бонжур, — сказала вона, зникаючи за дверима.